

K problematice pozemkové držby českých velmožů a družiníků v období 11.–12. století

TOMÁŠ VELÍMSKÝ

Otázka pozemkové držby příslušníků družinných elit českého přemyslovského státu v raném středověku stojí v posledních letech v popředí zájmu medievistů a stala se předmětem někdy až poněkud zbytečně ostrých polemik.¹ Přesto se domnívám, že diskuse byla užitečná a přispěla nejen k precizaci stanovisek, ale také k nové důkladné analýze pramenů. Výsledkem je pohled prohloubenější, vyváženější a méně černobílý, vycházející sice nadále (a myslím, že oprávněně) z modelu předpokládajícího původní svrchované vlastnictví půdy panovníkem, ale připouštějící v jeho rámci i postupný přechod pozemkové držby do rukou družinných velmožů, předáků a bojovníků.²

Ve svých předchozích studiích jsem se snažil problematikou rovněž zabývat, přičemž jsem se zaměřil na postižení konkrétních případů pozemkové držby představiteli družinných elit, o nichž vypovídají pramenné zmínky.³ Stejně jako mnoho jiných předchůdců mne přitom zaujaly známé pasáže Kosmovy kroniky

1) Josef ŽEMLIČKA, *České 13. století: „privatizace“ státu*, Český časopis historický 101, 2003, s. 509–541; Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005, zejm. kapitola Proměny moci mocných, s. 17–166; Martin WIHODA, *Kníže a jeho věrní. Kosmas o světě předáků a urozených*, in: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, Praha 2007 (= Colloquia mediaevalia Pragensia 9), s. 11–29; Libor JAN, *K počátkům české šlechty. Družina, beneficium, pozemkové vlastnictví*, tamtéž, s. 45–52; Dušan TŘEŠTÍK – Josef ŽEMLIČKA, *O modelech vývoje českého přemyslovského státu*, Český časopis historický 105, 2007, s. 122–164; Libor JAN, *Skrytý půvab „středoevropského modelu“*, Český časopis historický 105, 2007, s. 873–902; Josef ŽEMLIČKA, *Kasteláni, vilikové a beneficia v netransformované transformaci*, Český časopis historický 106, 2008, s. 118.

2) Josef ŽEMLIČKA, *O „svobodné soukromosti“ pozemkového vlastnictví (K rozsahu a kvalitě velmožské držby v přemyslovských Čechách)*, Český časopis historický 107, 2009, s. 269–308.

3) Tomáš VELÍMSKÝ, *Paní Bohatěj a její blízcí*, in: Šlechta, moc a reprezentace ve středověku, s. 53–62; Týž, *Vzestupy a pády bilinských hradských správců*, in: Středověká Evropa v pohybu, Praha 2010, v tisku.

české, věnované bílinskému hradskému správci Mstišovi.⁴ Na rozdíl od některých jiných soudů však zůstávám k jejich výpovědní hodnotě z hlediska vyjádření vlastnických vztahů dosti skeptický.⁵ Obraty „*in sua curte, que fuit ante ecclesiam*“ či „*Dux est et dominus, de civitate sua faciat, quod sibi placet. Quod autem mea ecclesia hodie habet, auferendi dux potestatem non habet*“,⁶ nelze zdaleka vykládat tak jednoznačně, jak bychom si k podpoře toho či onoho stanoviska v diskusi přáli.⁷ Pokud Mstiš zasedl s biskupem Šebířem k hostině ve svém dvorci před kostelem, nevyplyvá z toho vůbec, jaký byl jeho skutečný vztah k němu z hlediska majetkoprávního. Byl jeho suverénním vlastníkem, nebo měl dvorec pouze propůjčen k užívání jakožto hradský správce? A ne zcela jasné je i vlastnictví kostela. Mstiš sám podle Kosmy zdůraznil ve chvíli, kdy zval knížete Vratislava II. na slavnost jeho vysvěcení, že kostel mohl vybudovat jedině „*Fratris tui [...] per gratiam*“,⁸ tedy mohl se souhlasem knížete Spytihněva II. dovybavit dvorec na podhradí sakrální stavbou. To svědčí spíše pro skutečnost, že výstavba kostela nebyla Mstišovým suverénním rozhodnutím, ale byla vázána na panovníkův souhlas. Opět se můžeme jen dohadovat, bylo-li to proto, že nově založený kostel zasahoval nějakým způsobem do okruhu práv, jimiž až dosud disponoval výhradně hradský kostel, tedy církevní instituce založená panovníkem, nebo Mstiš zakládal svůj kostel v podhradí na půdě, která byla až dosud rovněž v panovníkových rukou. Nevíme také vůbec, jaká byla funkce Mstišova kostela sv. Petra: byl pouhou privátní kaplí, vázanou na dvorec, nebo se stával farním kostelem, z jehož působení vyplývaly také jisté příjmy, jimiž mohl alespoň zčásti disponovat Mstiš jako jeho zakladatel? Ani interpretace oné věty „*co dnes můj kostel má, kníže odnítí nemůže*“, kterou vložil Mstišovi do úst kanovník Kosmas, není bezesporná. Kosmas jí chtěl především vyjádřit přesvědčení, že darování kostelu – tedy církvi a Bohu – je nezpochybnitelným a nezrušitelným aktem. Klíčovou roli ve větě hraje slovo *hodie* – dnes: Kosmas jím zdůrazňuje skutečnost, že se kníže Vratislav dopoledne

4) *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. Bertold BRETHOLZ, Berlin 1923 (= MGH Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series II), lib. II/16, s. 106 a lib. II/19, s. 111 (dále jen KOSMAS).

5) Podrobně T. VELÍMSKÝ, *Vzestupy a pády bílinských hradských správců*.

6) KOSMAS II/19, s. 111.

7) Srovnej M. WIHODA, *Kníže a jeho věrní*, s. 22: „Dnes již legendární Mstišova odpověď nepřipouští pochybnosti. Ve Vratislavovu nemilost upadnuvší předák vlastnil majetek, jehož se kníže nemohl dotknout, a vůbec nic nenaznačuje, že by tyto statky byly Mstišem (nebo některým z jeho předků) zcizeny. Soukromá držba tak nutně patřila k všednímu obrazu knížecích Čech přinejmenším od počátku 11. století.“; resp. L. JAN, *K počátkům české šlechty*, s. 45–46: „... lze vcelku jednoznačně dedukovat, že hrad patřil knížeti, dvorec v suburbii zase hradskému správci Mstišovi. Měl-li Mstiš takový soukromý dvorec, jistě měl také soukromý majetek, jímž mohl obvěnit kostel, který nechal postavit. Tento majetek, jak Mstiš ostatně sám konstatoval, nemohl kníže kostelu odejmout, i když odňal Mstišovi bílinské kastelánství nepochybně se vším, co k němu příslušelo.“ Protichůdně pak nejprve stručně Josef ŽEMLIČKA, *Čechy v době knížecí*, Praha 1997, s. 201: „V případě Mstišova dvorce v podhradí Bíliny, jehož součástí byl soukromý kostel sv. Petra, jde o první doklad zakladatelské snahy pevně majetkově zakotvit v místech svého úředního působení.“ S argumentačním rozvedením nejprve J. KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, s. 49: „Právě správcův kostel zaujímal v nerovném sporu (s knížetem Vratislavem) zvláštní úlohu. Stavba se neobešla bez panovníkova souhlasu, už v době vysvěcení však byla obdařena majetkem chápáním jako „spojité vlastnictví“. Patřil církvi, ale zároveň i Mstišovi, který ani po svém sesazení o svém majetkovém nároku vůbec nepochyboval.“ Poté ještě vyhraněněji Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, s. 28: „Mstiš ale předtím založil kostel sv. Petra v suburbii bílinského hradiště a vybavil jej majetkem, který až dosud jenom spravoval a užíval, tedy knížecím majetkem. Jak podle Kosmy spokojeně konstatoval, bylo mu celkem jedno, že přišel o úřad. Kronikář doslova říká (a nijak jej to nepřekvapuje, je to tedy součástí dobové praxe), že kníže nemohl Mstišovi vzít to, co Mstiš věnoval svému kostelu. Je to pozoruhodný právnícky gordický uzel, v němž zcizený panovníkův majetek věnovaný kostelu a jeho světcí procházel legalizačním procesem, na jehož konci byl kostelní, totiž Mstišův. A tento proces byl navíc sakralizován, takže kníže se jej neodvážil anulovat.“

8) KOSMAS II/19, s. 111.

zúčastnil slavnostního vysvěcení kostela, čímž vlastně jeho založení a obvěnění právně stvrdil. Mstišovo odvolání z úřadu hradského správce tudíž nemohlo mít na právoplatnost fundace žádný vliv. Samotné označení *mea ecclesia*, kterého Mstiš užil, však nemusí nutně znamenat, že kostel z hlediska majetkoprávního skutečně vlastnil. Mstiš mohl těmito slovy také jen expresivně zdůraznit svůj vztah k fundaci, která byla jeho dílem, zásluhou i zdrojem oprávněné hrdosti.

Nejsem si jist, zda Mstišova fundace musí být nezbytně vykládána jako výsledek jakéhosi promyšleného kalkulu s cílem převést pozemkový majetek, který měl Mstiš od panovníka pouze propůjčen a jeho držba mohla být tedy zpochybněna, na vlastnický kostel, což mělo fundátorovi z titulu zakladatelských práv umožnit majetkem nadále – a nyní již oprávněně – dále disponovat. Lze namítnout, že pokud by za velmožskými fundacemi pro církve takto stála pouze snaha o legalizaci zcizené zeměpanské pozemkové držby, pak by mohl panovník podobným pokusům celkem snadno čelit odepřením svého souhlasu. Neměly by být podceňovány též jiné důvody k církevním fundacím v prostředí družinných elit: vycházely z dobové mentality a vzorců chování, byly prostředkem reprezentace, stvrzením společenského statutu a prestiže, ale – a to nesmíme zapomenout – mohly být též vyjádřením skutečného náboženského zápalu.

Bílinský kostel sv. Petra byl tedy nadán nějakým majetkem, o němž ovšem lze jen spekulovat. Především se předpokládá, že součástí vybavení kostela byl Mstišův podhradský dvorec, pokládáný buď za jeho privátní majetek, nebo naopak za propůjčenou držbu, kterou Mstiš teprve svým darováním kostelu z knížecího majetku vyvedl a s využitím zakladatelských práv ke své fundaci fakticky „privatizoval“.⁹ Z Kosmovy relace však přináležitost Mstišova dvorce k majetkům kostela explicitně nevyplývá, a je tedy již interpretací jdoucí za hranici výpovědních schopností pramene. Nejasná je také představa podoby dvorce a jeho funkcí. Byl výhradně obytnou rezidencí, nebo byl provázán také s hospodářským provozem a vybaven patřičným zemědělským zázemím a čeledí, představující nezbytnou pracovní sílu? V prvním případě by dvorec poskytoval pro kněze (či několik kleriků) vhodné bydlení, ale pouze dvorec s hospodářskými funkcemi by kostelu přinášel také potřebné ekonomické zajištění.

K výbavě chrámu nepochybně patřila paramenta a alespoň nějaký základní liturgický rukopis, což samo o sobě představovalo nákladné položky. Dále bylo potřeba zajistit dostatek prostředků na provoz a údržbu kostela i na obživu kněze. Konkrétní představu o tom, jak takové hmotné zabezpečení vypadalo, přináší pro české prostředí až téměř o 80 let mladší donace pro kostel v Úněticích, v níž se vypočítává obvěnění spojené se zřízením dvou kanovníckých míst. Jeho základ představoval funkční rezidenční a hospodářský dvorec s nevolnou čeledí (celkem 18 osob) a veškerým dalším vybavením: domácími zvířaty, rozsáhlými polnostmi, a dokonce i vodním mlýnem. Příjmy kostela doplňovaly stále platy dvou dušníků, z nichž jeden byl ke kostelnímu hospodářství i s rodinou zavázán také robotními

9) Viz názory citované v poznámce 7.

povinnostmi.¹⁰ Mstiš by tedy měl bílinský kostel sv. Petra vybavit obdobně a lze předpokládat, že disponoval nějakou čeledí a pravděpodobně i pozemkovou držbou, byť se o ní z Kosmovy relace ani z žádného jiného písemného pramene nic nedozvídáme.

A přece existuje jedna možná stopa: nabízí ji toponomastika. Pozornosti jistě nemůže ujít, že na území bílinské hradské provincie lze nalézt sídliště, jejichž jména mohla mít souvislost s osobními jmény zdejších hradských správců 11. století. Kromě Mstišova zde jsou Všebořice a Kojetice (Kojata, syn Všebořův, Mstiše jako bílinský hradský správce vystřídal), případně Hrabišín, jehož jméno mohlo mít vztah k dalšímu z Hrabišiců, předákovi a důvěrníkovi knížete Bořivoje II. Hrabišovi. Do zorného pole písemných pramenů vstoupily tyto lokality v širokém časovém rozpětí. Od Bíliny asi 12 km na sever vzdálený Mstišov je v pramenech doložen teprve k roku 1487 jako ves na zástavním královském panství Krupka.¹¹ Nejstarší doklad o Všebořicích je z roku 1352, kdy zde byl již farní kostel (jeho zasvěcení sv. Mikuláši by mohlo být původní, doloženo je ovšem až pro raný novověk), jehož patroni, držitelé vsi, patřili do řad nižší šlechty.¹² Kojetice jsou prvně zmiňovány již ve falzu zakládací listiny vyšehradské kapituly, které se hlásí do doby vlády krále Vratislava k roku 1088. Ve skutečnosti však jeho nejstarší verze byla sepsána až někdy mezi lety 1142–1178.¹³ Dle textu falza získala kapitula *Wbelsce* (tj. v bílinské provincii) „*in Coiaticih ab hospitibus per totam villam decima*“, tedy desátek z výnosů celé vsi od nově usazených rolníků – hostů. Jinak byly Kojetice dle listiny knížete Bedřicha z roku 1188 majetkem Hroznaty Kadeřavého či z Peruce, který je s dalšími lokalitami uceleného dominia, dotvořeného kolonizací újezdu, zasahujícího až na hřbet Verneřického středohoří, daroval již za vlády Bedřichova předchůdce Soběslava II. (tedy mezi lety 1174–1178) řádu johanitů.¹⁴ Hrabišín se pak připomíná k roku 1207 a Hrabišicům také patřil.¹⁵ Jedno však mají všechny čtyři lokality společné, byly totiž situovány po obvodu starého sídelního území, což signalizuje, že jejich vznik byl spojen s ranou etapou procesu rozšiřování osídlení.¹⁶

10) CDB I, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1904–1907, s. 129–131, č. 124. Podrobně k tomu T. VELÍMSKÝ, *Paní Bohatěj a její blžcí*, s. 58 a 61–62.

11) Antonín PROFOUS, *Místní jména v Čechách. Jejich vznik, původní význam a změny III*, Praha 1951, s. 150.

12) *Registra decimarum papalium*, ed. Václav Vladivoj TOMEK, Praha 1873, s. 79. K roku 1355 byli patrony kostela a snad i držiteli vsi Štěpán, Slavata, Jan a Vaněk ze Všebořic (LC I/1, ed. František Antonín TINGL, Praha 1867, s. 51). Majetkové poměry ve vsi však byly komplikované, roku 1371 dal totiž Hanuš ze Všebořic zapsat svůj dědičný majetek ve Všebořicích, tj. hospodářský dvůr (*curia arature*), čtyři rolnické usedlosti (*curiae rusticales*) s tvrzí (*cum municione*), poli, loukami, lesy, chmelnicemi (*humuletis*), ovocným stromovím (*pomeriis*) a se všemi náležejícími právy, odhadovaný na 125 kop pražských grošů, své manželce Markétě jako svobodnou držbu do zemských desek (*Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae I*, ed. Josef EMLER, Praha 1870, s. 440). Jiná část vsi však měla statut služebního léna, zřejmě ke hradu v Krupce, který byl sám propůjčován rovněž jako královské léno – srov. August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého XIV*, Praha 1923, s. 355. Lze tak soudit z další zprávy, již byl opět zápis konfirmačních knih. Roku 1393 totiž ustavení nového faráře stvrdili svým souhlasem Jindřich starší a Jindřich mladší ze Všebořic, označení jako *clientes*, což je obvyklý výraz dobových dokumentů pro leníky (LC V, ed. Josef EMLER, Praha 1865, s. 175).

13) CDB I, s. 371–391, č. 387. Srovnej Jiřina PSÍKOVÁ, *Příspěvky k diplomatice vyšehradských listin 12. století*, in: Archivum Trebonense 2, Třeboň 1973, s. 1–44.

14) CDB I, s. 292–294, č. 320. Podrobněji k problematice i s odkazy na prameny Tomáš VELÍMSKÝ, *Trans montes, ad fontes!*, Most 1998, s. 46–47.

15) CDB II, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1912, s. 59, č. 64.

16) K této problematice záští již Tomáš VELÍMSKÝ, *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002, s. 17–18, a Tíž, *Litoměřická kapitula a severozápadní Čechy v 11. století*, in: Litoměřická kapitula. 950 let od založení, Ústí nad Labem 2007, s. 49–65.

Se Mstišovým jménem je však svázána v Čechách ještě jedna lokalita a sotva lze pokládat za náhodu, že je situována do Posázaví, kde se nachází přibližně 6 km východně od hradiště Lštění. Současné jméno vsi je Mžižovice, ve středověkých pramenech je však doložena jako Mstišovice. V roce 1427 ji držel Petr ze Mstišovic, ale hned z následujícího dokladu z roku 1436 je zřejmé, že patřila k majetkům sázavského kláštera.¹⁷

Zjištění dvojice sídlišť, prostorově tak nápadně spjatých s působením hradskeho správce Mstiše, vedlo k pokusu o vyhledání dalších jmen lokalit, jejichž původ by mohl být obdobný. Nejde zdaleka o jejich úplný a podrobný výčet, o jaký se pokusili pro tzv. jména služebná Barbara Krzemienska a Dušan Třeštík,¹⁸ či pro tzv. jména přesídlenecká Jiří Sláma.¹⁹ Uvedené příklady však mají dokumentovat, že se nejedná o nahodilé shody a že z doložených vazeb lze vyvodit jisté závěry.

Pro mělnickou hradskou provincii upozornil na důležitý a dosud nevyužitý pramen Petr Meduna.²⁰ V mělnickém evangeliáři z první poloviny 12. století se nachází o něco mladší přípisek, zjevně ještě ze 12. století, kterým anonymní kanovník zaznamenal v souvislosti s donací pro kapitolu pravděpodobně jméno tehdejšího hradskeho správce Střezivoje (je uveden jako *comes*). Zhruba 15 km severně od Mělníka leží přítom ves Střezivojice, nacházející se opět při obvodu starého sídelního území. Není vyloučeno, že zmiňovaný Střezivoj by mohl být totožný se Střezivojem *de Hlyztina* (Chlustina, ves nedaleko Hořovic), vystupujícím jako svědek listiny pocházející z doby okolo roku 1170.²¹

Další relevantní doklady nabízí Čáslavsko. Známa oltářní autentika pražského biskupa Daniela I. z roku 1165 pro kostel P. Marie v Řečanech nad Labem uvádí, že ke slavnostnímu vysvěcení kostela došlo v neděli 14. listopadu 1165 za účasti krále Vladislava a jeho manželky Judity. Fundátory kostela v lokalitě, vzdálené asi 20 km na sever od Čáslavi, byli čáslavský hradskeý správce Předbor se svou manželkou *Borenou*.²²

Asi 14 km jihozápadně od Čáslavi lze ve Středočeské pahorkatině nalézt ves Předbořice. Nachází se v nadmořské výšce okolo 420 m na území, dodnes prakticky při hranicích souvisle osídleného území (dále na jihozápad se až k údolí Sázavy rozprostírá rozsáhlý a jen zčásti rozvolněný lesní komplex), kam osídlení proniklo v průběhu raně středověké vnitřní kolonizace. Ves je doložena k roku 1327, kdy je zmiňován Předbor z Předbořic nejprve jako svědek na listině vilémovského kláštera,²³ jen o málo později též na listině Ronovce Hynka ze Žleb, jehož

17) Odkazy na doklady z let 1427 a 1436 uvádí A. PROFOUS, *Místní jména v Čechách III*, Praha 1951, s. 168. Srovnej Antonín N. VLASÁK, *Bibliotéka místních dějepisů IV. Okres Benešovský*, Praha 1874, s. 86; *Zbytky register králův římských a českých z let 1361–1480*, ed. August SEDLÁČEK, Praha 1914, č. 1412.

18) Barbara KRZEMIENSKA – Dušan TŘEŠTÍK, *Služebná organizace v raně středověkých Čechách*, Československý časopis historický 12, 1964, s. 637–667; Tříř, *Přemyslovská hradiště a služebná organizace přemyslovského státu*, Archeologické rozhledy 17, 1965, s. 624–644 a 649–655.

19) Jiří SLÁMA, *K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu*, Archeologické rozhledy 37, 1985, s. 334–342.

20) Jsem mu zavázán díky. P. Meduna připravuje v jiných souvislostech důkladnější zpracování uvedeného pramene.

21) CDB I, s. 223–224, č. 251. Střezivoj je zde sice uveden až jako předposlední v řadě českých velmožů a předáků, predikát u jeho jména lze však pro tuto dobu chápat jako jednoznačný doklad významného postavení.

22) CDB I, s. 207–208, č. 229.

23) RBM III, ed. Josef EMLER, Praha 1890, s. 521–522, č. 1335.

byl dle označení *fidelis noster* manem.²⁴ Možná že se jednalo dokonce o některého z potomků někdejšího čáslavského hradského správce.

Na Čáslavsku ještě zůstaneme dvojicí lokalit Vilémov a Heřmanice. Pravděpodobně v roce 1119 bratři Vilém a Heřman založili se souhlasem knížete Vladislava I. ve Vilémově benediktinský konvent, který představuje první doloženou soukromou velmožskou fundaci v Čechách.²⁵ Vztah bratří k čáslavskému hradskému centru sice neznáme, o jejich působení v knížecí družině v průběhu první čtvrtiny 12. století však informuje hned na několika místech kanovník Kosmas. Poprvé v roce 1107, kdy Pul, třetí z bratří, který později již v pramenech nevystupuje, byl Vladislavem, mladším sourozencem vládnoucího knížete Bořivoje II., poslán na Moravu k olomouckému údělnému knížeti Svatoplukovi s výzvou, aby přitáhl s vojskem do Čech a dosedl místo Bořivoje na knížecí stolec.²⁶ Není bez zajímavosti, že potomek rozrodu a zakladatel konventu premonstrátek v Dolních Kounicích Vilém používal predikátu z Pulína.²⁷ V Kosmových relacích pak figuruje především Heřman, který je v roce 1108 jmenován mezi družiníky, kteří se na příkaz knížete Svatopluka vydali na Libici, aby zde zabili Vršovce Božeje a jeho syna Bořuta.²⁸ Následujícího roku byl po Svatoplukově zavraždění velmož (*comes*) Heřman poslán Vladislavem I. společně s dalším předákem Sezemou k císaři Jindřichovi IV.²⁹ S odstupem jsou pak bratři Vilém a Heřman jmenováni k roku 1119 (viz výše) a naposledy se objevila v roce 1124 u Kosmy zpráva o tom, že Heřman, bratr Vilémův, se vydal na pouť do Jeruzaléma.³⁰

Vsi Vilémov a Heřmanice leží opět při hranicích starého sídelního území a v kontaktu s trasou libické stezky. Pro vilémovský klášter se bohužel nedochovala žádná zakládací listina a nevíme, jaké bylo jeho původní vybavení pozemkovou držbou. Heřmanice se připomínají poprvé k roku 1281, kdy ovšem byly v držení Jindřicha, Smila a Rajmunda, synů Smila z Lichtenburka, kteří ves klášteru Vilémov odprodali. V roce 1318 svědčil na vilémovské listině Křapa z Heřmanic, snad klášterní man. Obdobně v roce 1405 vystupoval v dědickém soudním sporu před dvorským soudem *Modliboh de Herzmanicz de Znanicz*. Od roku 1352 se v Heřmanicích uvádí farní kostel s patrocinielem sv. Bartoloměje. Ves nejspíše

24) *Tamtéž*, s. 547–548, č. 1399.

25) „*Hoc anno fundatum est monasterium Wylemow iubente duce Wladislao regatu Wilhelmi et Hermanni comitum*“ – zprávu obsahuje tzv. Fürstenberský rukopis Kosmovy kroniky (KOSMAS III/45, s. 219). K problematice vzniku kláštera ve Vilémově Tomáš VELÍMSKÝ, *K donaci vsí Blegou a Nabrezine litomyšlským premonstrátům (kastelán Blah a jeho rod II)*, in: In memoriam Jan Rulík, Praha 2000 (= Památky archeologické. Supplementum 13), s. 453 a obr. 1. Srovnej též Marcin Rafał PAUK, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek)*, Kraków – Warszawa 2000, s. 51–52.

26) KOSMAS III/19, s. 184: „...*palam miserat pro Zuatopluk in Moraviam Willehalmi fratrem, nomine Pulonem*“.

27) K Vilémovi z Pulína a fundaci Dolních Kounic zejména *Letopis Jarlochův*, in: FRB II, ed. Josef EMLER, Praha 1874, s. 476–477, 483 a 497, jakož také listinné falsum, hlásící se k roku 1173: CDB I, s. 415–417, č. 400. Pulín byl vybaven kostelem, což vyplývá jednak z *Letopisu Jarlochova*, s. 506, kde se k roku 1185 uvádí, že byl pulínský kostel vypálen českým vojskem, vedeným knížetem Přemyslem, jednak z listiny z roku 1276: CDB V/2, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša Dušková, Praha 1981, s. 488–489, č. 801. Ves později zanikla a její lokalizace je nejasná. Nejčastěji se klade někde do blízkosti Drnholce. Srovnej Lubomír KONEČNÝ, *K otázce lokalizace Pulína*, in: XVI. Mikulovské symposium 1986, Praha 1987, s. 175–176.

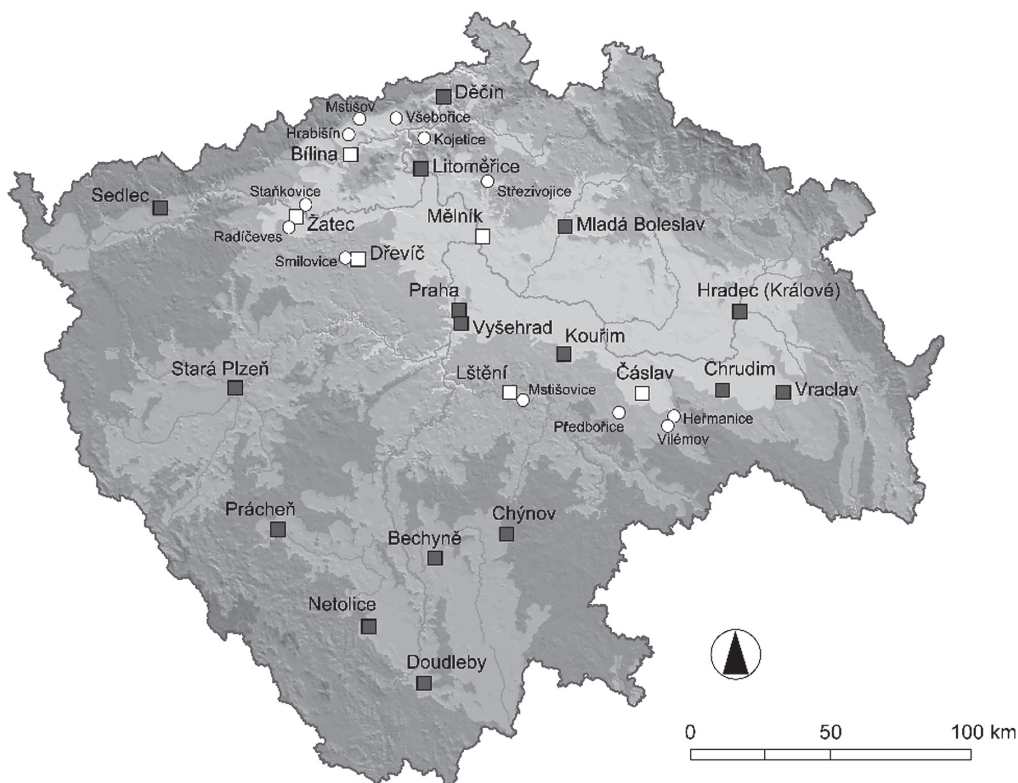
28) KOSMAS III/23, s. 192.

29) KOSMAS III/32, s. 202.

30) KOSMAS III/54, s. 227.

patřila stále vilémovskému klášteru, jemuž ji v roce 1437 znovu potvrdil císař Zikmund. Klášter byl ovšem po dobytí husity v roce 1421 těžce devastován.³¹

Poslední uváděné příklady jsou ze Žatecka a Dřevíčska, i když z hlediska průkaznosti jsou méně přesvědčivé než ty předchozí. Partnerem Hrabšice Kojaty, syna Všeborova, byl při událostech roku 1068 podle Kosmova líčení Vršovec Smil, syn Boženův. Teprve v dalších generacích je doložen jednoznačně vztah Vršovců k severozápadním Čechám, kde měl v okolí Řípu majetky Nemoj³² a kde další členové rozrodu Božej a Mutina byli do roku 1096 a znovu od roku 1101 hradskými správci v Litoměřicích a v Žatci.³³ Výsledkem pátrání po lokalitách spjatých se jmény Vršovců však zůstaly pouze Smilovice, které lze nalézt v blízkém sousedství Dřevíče, ves se poprvé připomíná k roku 1197, kdy ji Hroznata Tepelský odkázal svému příbuznému Hrděborovi.³⁴

1. Hradská centra a lokality se jmény, u nichž je možný vztah k osobám hradských správců 11.–12. století, resp. dalších velmožů a předáků. Návrh autor, grafické provedení Mgr. Pavel Raška, katedra geografie Přírodovědecké fakulty UJEP Ústí nad Labem.

31) 1281: CDB VI/1, edd. Jindřich ŠEBÁNEK – Sáša DUŠKOVÁ, Praha 1974, s. 197–198, č. 149; 1318: *Krsapa de Herzmanycz*: RBM III, s. 187–188, č. 456; 1352: *Registra decimarum papalium*, s. 56; 1405: AČ XXXV, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1935, s. 305, č. 26; 1437: *Zbytky register*, č. 1500.

32) Listinou z let 1100–1107 je daroval vyšehradské kapitule (CDB I, s. 105–106, č. 100). Z rozsáhlé literatury k této problematice alespoň Rostislav Nový, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972, s. 106–107.

33) KOSMAS III/4, s. 165 a III/14, s. 176.

34) CDB I, s. 323–325, č. 357.

V roce 1116 v krvavé bitvě s Uhry na řece Olšavě padl žatecký hradecký správce Jiřík, syn Stanův, a s ním podle Kosmy i mnozí další muži z tohoto hradu.³⁵ Jiříka tak potkal stejný osud jako jeho otce a strýce. Bratři Stan a Radim byli mezi předními Čechy zahynuvšími v boji, který svedl v roce 1082 kníže Vratislav II. s rakouským vévodou Leopoldem kdesi na území Rakous.³⁶ O vazbě Stana a Radima k Žatci žádný přímý doklad k dispozici není, v blízkosti správního hradu však nacházíme vsi Staňkovice a Radíčeves. První z nich se připomíná prvně v roce 1272, a to již s farním kostelem (je zasvěcen sv. Václavovi a nejstarší stavební etapa kostela je raně gotická). Ves patřila strahovským premonstrátům, kteří ji ovšem postupovali do pronájmu žateckým měšťanům.³⁷ Druhá je pramenně doložena poprvé k roku 1357, kdy zde byl rovněž farní kostel (a opět se zasvěcením sv. Václavovi). Ves byla majetkově rozdělena mezi více držitelů, mezi nimiž byli jak žatečtí měšťané, tak příslušníci nižší šlechty.³⁸

Cílem uvedeného přehledu bylo naznačit, že existují lokality, u nichž lze s větší či menší pravděpodobností předpokládat, že jejich jméno souviselo, resp. bylo přímo odvozeno od jména některého z hradeckých správců či dalších velmožů a družinných předáků. Je třeba položit si otázku, co z tohoto konstatování vyplývá. Tzv. středoevropský model státu raného středověku, propracovaný pro české země Dušanem Třeštíkem a Josefem Žemličkou, předpokládá, že po hluboké krizi na přelomu tisíciletí došlo zásluhou knížat Oldřicha a poté jeho syna Břetislava I. k obnovení a dotvoření systému hradecké správy, do něhož byli vtaženi družiníci, pro něž se působení na hradech stalo hlavním zdrojem příjmů. Dle modelu na hrad plynuly od zpoplatněných obyvatel hradecké provincie, původně svobodných rolníků, nyní poddaných knížete, dávky v penězích, naturáliích, robotách a službách. Část z nich panovník přenechal družiníkům jako odměnu za jimi vykonávanou funkci. Veškerou půdu v zemi dle tohoto modelu vlastnil panovník a tento stav se jen poznenáhlu rozvolňoval a proměňoval.

Zejména církevní instituce však dávaly zřetelně přednost místo poněkud těžkopádného systému přerozdělování platů a dávek z hradeckých provincií adresné pozemkové držbě, z níž plynuly zcela konkrétní příjmy od konkrétních osob. Lze se domnívat, že nejinak tomu bylo u družiníků. Také oni upřednostňovali držbu půdy, poddaných či nevolné čeledi. Podle teoretického modelu se měli ovšem nadlouho spokojit jen s časově omezenou držbou formou beneficia, propůjčeného panovníkem na dobu výkonu úřadu či funkce. Takovýto model uspořádání státu byl ale patrně vždy pouze ideálem, který byl neustále konfrontován s realitou. Nechybí samozřejmě příklady, že se knížata snažila uplatňovat svou svrchovanou autoritu i velmi despotickým způsobem, na druhé straně však družiníci představovali oporu panovnické moci, bylo třeba si je zavazovat a odměňovat za jejich věrnost. Přeměně pozemkových beneficí v trvalou držbu měla bránit rotace družiníků v úřadech, která však sotva byla důsledná. Nepochybně se vytvářely trvalejší vazby rodů a osob k určitému území, např. Vršovců či Hrabišiců

35) KOSMAS III/42, s. 215–216.

36) KOSMAS II/35, s. 131–133.

37) CDB V/2, s. 285–287, č. 657.

38) 1357: LC I/1, s. 47; srovnej 1383: AČ XXXI, ed. Gustav FRIEDRICH, Praha 1921, s. 268, č. 42.

k severozápadním Čechám. Doklady soukromé pozemkové držby jsou pro období druhé poloviny 11. století sice jen ojedinělé, od počátku 12. století jich však začíná rychle přibývat.

Je možné, že lokality se jmény odvozenými od jmen hradských správců a dalších osob z řad knížecích družiníků naznačují jeden ze způsobů, jak tito lidé mohli pozemkovou držbu získat. Jednu z forem odměny od panovníka představovalo osazení dosud nevyužitých půdy (často po obvodu starého sídelního území, jisté rezervy však zjevně existovaly ještě i v jeho hranicích). Sem mohli přilákat odjinud rolníky a zakládat nová sídliště, z nichž jim pak plynuly požitky. Jména nově založených vesnic dost možná uchovala v historické paměti nejen okolnosti vzniku, ale vyjadřovala též skutečnost, že je jejich zakladatelé pokládali za majetek trvalého charakteru, už proto, že do vzniku těchto vsí museli investovat počáteční náklady, jejichž návratnost nebyla okamžitá. Toto vše se jistě dělo sotva proti vůli knížete, nýbrž s jeho blahovolným souhlasem. Alespoň v některých případech, které byly uvedeny, mohli držitelé s tímto majetkem dále samostatně nakládat a odkázat ho třeba církevní instituci či ji sami založit (bratři Vilém a Heřman a konvent ve Vilémově), i když také v těchto případech se jistili panovníkovým potvrzením.

Jestliže ojedinělé lokality při hranicích starého sídelního území mohou indikovat dosud skromné počátky osídlovacího pohybu, pak minimálně od konce 11. století se začíná uplatňovat také institut újezdů (např. Svatavin újezd v Posázaví) a proces vzniku soukromé pozemkové držby církevních institucí, ale i družinných elit na nově osídlené půdě nápadně graduje. Otevírá se tím další významná kapitola vývoje, vyústujícího ve 13. století ve vznik vrcholně středověké pozemkové šlechty.³⁹

SUMMARY

The Issue of Land Ownership of Czech Noblemen and Princely Retinue between the 11th and 12th Century.

The paper commences with a critical evaluation of the testimony of the chronicler Cosmas, who used the terms “*...in sua curte*” and “*...mea ecclesia*” in the story of the custodian of the Bilin Castle, Mstiš, in 1061; generations of historians strived (and they still continue to do so) to deduce, what were the property rights of Mstiš to the homestead at the Bilin settlement near the castle and to the newly built Church of Saint Peter in its vicinity. The outcome of the analysis is unconvincing: Cosmas’ text itself does not enable any unambiguous conclusions on the nature of Mstiš’ rights to the homestead and church.

It is possible that localities endowed with names derived from the names of castle custodians and other persons from the ranks of the retinue indicate one of the manners in which these individuals could gain land ownership. It is quite likely that the names of newly founded villages preserved not only the circumstances of their founding, but they also expressed the fact that their founders considered them as possessions of long term value, especially because

39) Studie vychází částečně z textu přednášky *Vzestupy a pády bílinských hradských správců. K problematice vzniku pozemkové šlechty*, prosloušené na 33. zasedání fellows CMS dne 23. 11. 2009.

they had to invest the initial costs in the founding of the villages, and the recoverability of such costs was not immediate.

It is highly unlikely that this would happen against the will of the Duke; on the contrary, it was probably happening with his gracious consent. At least in some of the cases, the custodians could proceed to dispose of the property autonomously and bequeath it to an ecclesiastical institution or establish a similar institution themselves. Therefore, individual localities at the borders of the old settlements may be seen as an indication of the humble beginnings of the settlement movement; moreover, from the end of the 11th century, if not earlier, the institution of domains was beginning to be asserted (e.g. Svatava Domain in the region of the Sázava River) and the process of origination of private land ownership by the Church as well as the retinue elites at the newly settled grounds was significantly expanding. Thus a new significant chapter of development was opened, and it resulted in the origination of land aristocracy in the 13th century in the Late Middle Ages.